

Český guláš o bosenském maglajzu

Reflexe Bosny a Hercegoviny v českém akademickém prostředí (1992-2008)

Adin Ljuca

Úvod

Na světě je jen málo jazyků, v nichž toho bylo o Bosně napsáno tolik jako v češtině a do nichž bylo zároveň přeloženo tak velké množství děl bosenskohercegovských autorů.¹ V letech 1878–1918, tj. po celá čtyři desetiletí, žili Bosňané a Hercegovci spolu s Čechy ve společném státě – rakousko-uherské monarchii. Podle sčítání z 10. října 1910 žilo v Bosně a Hercegovině 7045 občanů české národnosti. Dnes v České republice pro změnu žije přes 1500 občanů BaH. Někdejší česká přítomnost v BaH, podobně jako dnešní přítomnost Bosňanů v ČR, měla (a dosud má) velký význam pro obohacení vzájemných kulturních vztahů. Navzdory této skutečnosti však toho jedni o druhých moc nevíme. Zdá se, že v dějinách česko-bosenských vztahů patří k těm nejzajímavějším tématům právě otázka, jak jsme se navzájem objevovali: dějiny českého pohledu na Bosňany a naopak, obraz Čechů v Bosně a Hercegovině. Dějiny obou pohledů jsou zatíženy řadou předsudků, vzájemných stereotypů i autostereotypů.

Rozpad Jugoslávie v devadesátých letech 20. století a válečné konflikty, které jej provázely, vyvolaly v České republice značnou pozornost. Novinář Jan Urban popsál cestu, jakou získávala česká politická elita za války v Bosně a Hercegovině informace o dění, těmito kritickými slovy:

„Tato válka měla, technicky vzato, tři válčící strany. Až do jejího konce měla Česká republika zastupitelské úřady a stálé zdroje informací pouze ve dvou z nich – v Bělehradě a Záhřebu. A že to nebyly posty, kterým vláda přikládala nějaký větší význam, ukazuje i jejich obsazení. Až na minimum výjimek šlo na obou místech o málo schopné úředníky, kteří krmili pražské centrum zprávami opsanými z místního tisku.“²

Jedním z úkolů akademického diskurzu a vědecké činnosti obecně je nepochybně korigování politických a mediálních manipulací. V českém případě však akademické prostředí sehrát tuto roli po rozpadu Jugoslávie nedokázalo. Cílem mého příspěvku je odpovědět na otázku, proč tomu tak bylo, a upozornit zároveň na typické nedostatky i reprezentativní ukázky záměrných manipulací, kterých se čeští balkanisté dopouštěli zejména v souvislosti s výkladem bosenskohercegovské problematiky.

I. Terminologický guláš

Je s podivem, že se i přes bohatou tradici kulturních vztahů a vzájemných kontaktů v českém akademickém diskurzu běžně vyskytují chyby a nepřesnosti i v těch nejzákladnějších termínech. Koncem září 1993 bylo intelektuální a záhy též politickou elitou bosenských Muslimů oficiálně přijato rozhodnutí, na jehož základě se místo dosavadního názvu Muslimové, užívaného pro jeden ze tří konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny v době Titovy Jugoslávie, začal znovu používat starý termín Bosňáci, který souvisí s příslušností ke konkrétní zemi spíše než s náboženským vyznáním. Problematiku spjatou se změnou etnonyma – s ohledem na potenciální úskalí, jež mohlo přijetí nového termínu vyvolat v českém prostředí – podrobně vysvětlil historik Ladislav Hladký v práci „Bosenští Muslimové (Bosňáci) – proces vzniku národa“.³

„Pro označení příslušnosti k zemi (státu) BaH je v současné češtině ustálené pojmenování **Bosňan** (v originálu mu odpovídá pojmenování Bošnjaniin, resp. Bosanac; Bosňany jsou tedy vedle samotných Bosňáků také bosenští Srbové a bosenští Chorvati). Pro označení národní příslušnosti je v češtině třeba užít jako nejvhodnější a bosenské předloze jako nejbližší formu tvar **Bosňák**.“⁴

Ani tolik let poté však v českém prostředí není tento termín ustálen a problémy s ním mají nejen novináři, nýbrž i někteří čeští balkanisté. Dodnes je preferován termín Muslim, který však vyvolává řadu negativních asociací.⁵ Řečeno slovy Ladislava Hladkého, „někdy docházelo až k nemístnému spojování se současným islámským, resp. arabským radikálním, což muslimské komunitě v BaH za války dost škodilo“⁶. Přesto by i v této větě samotné bylo přesnější hovořit spíše o „bosňáckém národu“ než o „muslimské komunitě“. V principu se zde totiž nejedná o náboženské společenství. Vztah Bosňáků k náboženství je obecně spíše vlažný a řada z nich, zejména ve městech, se k islámu ani žádnému jinému vyznání nehlásí vůbec, a to často již po několik generací. Koneckonců terčem a obětí útoků srbských nebo chorvatských extrémistů se za války stali Bosňáci jako národ, tj. všichni, nikoli jen ti, kteří si uchovali tradiční náboženskou identitu. Většina českých novinářů však nejenže nadále hovoří o „Muslimech“ či „bosenských Muslimech“, nýbrž tyto zastaralé výrazy užívá nedůsledně, někdy s malým počátečním písmenem „m“, jindy s velkým, často bez ohledu na pravopisná pravidla a bez postřehnutelné logiky. Podobně je tomu bohužel i v české odborné literatuře.⁷ Není proto divu, že mnohým českým autorům činí potíže postřehnout rozdíl ve významu slov Bosňan (obyvatel BaH v teritoriálním slova smyslu, tj. bez ohledu na národnost) a Bosňák (příslušník konkrétního jihoslovanského národa). Pojem *Bosňák* (angl. Bosniak) je přitom dávno běžně přijímán nejen v západní odborné literatuře, nýbrž i v oficiálním úzu v kdysi znepřáteleném Srbsku.

Ilustrativním příkladem ignorování výše uvedených skutečností je recenze knihy *Všem sráčům navzdory. Válka, o které nechcete nic vědět*⁸ Jana Urbana. Pod názvem „Válka, o které se dozvíte jen něco“⁹ ji roku 1996 zveřejnil Jan Pelikán, historik působící na FF UK. Pelikán uvádí, že jej při čtení zmíněné knihy nejvíce „zarazilo Urbanovo ostentativní pohrdání historií“. Podívejme se však na to, jak sám Pelikán ve svém kritickém textu zachází se základními termíny. V dotyčné recenzi použil slovo „muslim“ celkem třiatřicetkrát ve více než dvaceti formách, z nichž se některé opakují: „muslimové“, „Muslimů“, „muslimská nacionální propaganda“, „muslimští nacionalisté“, „bosenští Muslimové“, „muslimské ozbrojené formace“, „muslimské koncentrační tábory“, muslimskou armádou“, „chorvatsko-muslimské ofenzívě“, „muslimskými nacionalisty“, „Muslimští nacionalisté“, „muslimská komunita“, „muslimského státu“, „muslimské enklávě“, „muslimskou správou“, „muslimská administrativa“, „muslimská strana“, „muslimští šovinisté“, „muslimského nacionalisty“, „muslimsko-chorvatské federaci“ atd. Oficiální výraz Bosňák se však v Pelikánově textu neobjevuje ani jednou.

Ladislav Hladký ve zmiňované práci „Bosenští Muslimové (Bosňáci) – proces vzniku národa“ upozorňuje na další časté chyby, k nimž dochází v překladu základních termínů: „Pozor také někdy na věcně nesprávný překlad Bosensko-chorvatská federace; správně má být **Bosňacko-chorvatská federace** (v originálu psáno *Bošnjačko-hrvatska federacija*).“¹⁰ Jan Pelikán samozřejmě ve zmiňované recenzi překládá termín jako „muslimsko-chorvatská federace“. Pelikánova překladatelská originalita je očividně bezmezná. Na jiném místě užívá dokonce termínu „Bošnjaci“, což není české, bosenské ani srbské slovo, nýbrž jakýsi překladový polotovar, respektive jazykový guláš. V kontextu to vypadá

následovně: „Po vzoru bosenských Muslimů začala i muslimská nacionálně orientovaná elita v Sandžaku od konce roku 1995 prosazovat pro označení svého národa název ‚Bošňaci‘. Tento termín je ve své podstatě zavádějící. V Bosně a Hercegovině ho tamější Srbové i Chorvati vnímají jako agresivně asimilační. V případě sandžackých Muslimů postrádá tato terminologie základní logiku. Zároveň implicitně navozuje hrozbu separatistických tendencí.“¹¹ Zajímavé variace pelikánštiny (tj. hybridní řeči na půl cesty mezi češtinou a jihoslovanskými jazyky) nacházíme ovšem také v odborných pracích literárního vědce Ivana Dorovského, který hovoří například o „kulturní emancipaci Bosňaků“¹² nebo „studiu bosenské (bosnjacké) literatury“.¹³

II. Historická balkanistika

Stejně jako se v českém akademickém prostředí nezodpovědně nakládá s terminologií, se také povrchně interpretují klíčové otázky a manipuluje se základními fakty, což platí nejen pro konkrétní bosenskohercegovskou problematiku, nýbrž pro dějiny celého regionu jihovýchodní Evropy. Za „vrchol dosavadní práce českých historiků“¹⁴ označil Ladislav Hladký syntézu *Dějiny jihoslovanských zemí*¹⁵ z roku 1998. Některé citlivé otázky, mezi něž patří zejména události v Chorvatsku a Srbsku v průběhu devadesátých let 20. století, jsou však v této knize zpracovány velice problematickým způsobem, často povrchně, nepřesně a triviálně. V uvedené práci najdeme též řadu závažných, leckdy zcela očividných chyb. Některé z nich snadno odhalí i naprostý laik, jako v případě fotografie kamiónu jugoslávské armády, v němž se vezou srbští četníci, zdravící v souladu se srbskou nacionalistickou tradicí třemi zdviženými prsty, zatímco titulek čtenáři sugeruje, že prý jde o „triumfující chorvatské vojáky“.¹⁶ Fotografii najdeme v kapitole „Triumf chorvatského nacionalismu“,¹⁷ v níž se mj. poprvé v celé knize upozorňuje na nerovnováhu ve vyzbrojení válčících stran: „[S] bojeschopností chorvatských ozbrojených sil kontrastoval pokračující rozklad jednotek Republiky srbská Krajina. Armáda krajinských Srbů získala po roce 1991 minimum nových zbraní [...]“¹⁸ O tom, že Chorvatsko roku 1991, resp. Bosna roku 1992 (v případě Bosny to pak platí fakticky po celou dobu války) disponovaly nesrovnatelně menším množstvím výzbroje, výstroje i profesionálních vojáků, než srbská strana, se ovšem mlčí.

V interpretaci rozpadu Jugoslávie a nedávných srbských dějin, jak je prezentuje rozsáhlá kolektivní syntéza *Dějiny Srbska*, nenajdeme zmínky o zločinech proti lidskosti, Haagském tribunálu, genocidě, která vyvrcholila srebrenickým masakrem, ani o autentické srbské opozici vůči válce, o činnosti bělehradského Fondu pro lidská práva nebo Nataši Kandićové.¹⁹ Dějiny Bosny a Hercegoviny nelze v pravém smyslu vykládat bez zdůraznění úzkých vazeb a souvislostí této země s událostmi v sousedním Srbsku, Chorvatsku a Černé Hoře, což ovšem platí také naopak. Vraždění ve Srebrenici tak patří nejen k zásadním událostem bosenské, nýbrž i srbské historie. V *Dějínách Srbska* však nenajdeme ani Haagský tribunál, který ostatně nehraje žádnou roli ani ve „vrcholném díle českých historiků“, totiž v *Dějínách jihoslovanských zemí*. V souvislosti se zločiny proti lidskosti z devadesátých let se Mezinárodní soudní tribunál pro bývalou Jugoslávii (ICTY) se sídlem v Haagu zmiňuje pouze v kapitole o Chorvatsku („komplikace záhřebské vládě přinesl i závazek napomáhat stíhání válečných zločinů“)²⁰ a dvakrát v souvislosti s Bosnou a Hercegovinou (osoby obviněné z válečných zločinů se „nesměly ucházet o žádné volené funkce“²¹ a byly také „vyloučeny z politického a veřejného života“).²² To vše navzdory skutečnosti, že tribunál shromáždil, vyprodukoval a také zveřejnil obrovský počet dokumentů, jež jsou všem snadno dostupné a mimo ČR se také často a řádně využívají v akademickém prostředí.

Symptomatický je také způsob, jakým čeští historikové konstruují události II. světové války. Podle jednoho z nich tak například v Sandžaku německá okupační moc „privilegovala muslimskou komunitu. Několik set jejích příslušníků vstoupilo se svými soukmenovci z Bosny do zvláštních divizí SS.“²³ O srbské kolaboraci se ovšem tento autor nezmiňuje. Tvrdí jen, že Srbové tvořili „drtivou většinu příslušníků partyzánského vojska“ a četníci představovali „nekomunistický“, resp. „srbský prozapádní odboj“.²⁴ Notoricky známá kolaborace četníků s okupační mocí je zcela přehlédnuta, resp. zatajena. Četnické hnutí se tak díky zastírání některých zásadních skutečností samozřejmě snaže reinterpretuje a rehabilituje. Další historik v již zmiňovaném článku „Bosenští a hercegovinští muslimové

v letech druhé světové války“²⁵ zdůrazňuje pronacistickou, profašistickou a proustašovskou orientaci bosenskohercegovských Muslimů, aniž by se alespoň jednou zmínil o tom, že mezi nimi zároveň byla řada bojovníků proti fašismu a mnozí z nich také položili život v řadách partyzánského osvobozenického hnutí. O bosenských Muslimech, které povraždili ustašovci v koncentračním táboře Jasenovac, nebo těch, jež hromadně masakrovali četnici, zejména ve východní Bosně, se pochopitelně nedozvíme nic.

V případě tlumočení bosenských dějin se nesetkáváme jen s obyčejnou manipulací, povrchností a triviálností, nýbrž přímo s popíráním bosenské suverenity, resp. bosenské a bosňácké identity. Jan Pelikán tak – bez ohledu na existenci rozsáhlé odborné literatury²⁶, která tvrdí něco úplně jiného – kategoricky prohlašuje, že „před rokem 1991 v Bosně neexistoval pocit bosenské identity“.²⁷ Už český spisovatel Bohumil Havlasa to ovšem roku 1876 viděl trochu jinak: „[V]šak jeho [bosenského lidu] všestranná nenávisť k Cařihradu byla i vzbuzena nejasnou posud touhou po národní samostatnosti. O tomto vědomí nelze pochybovat aspoň u Bosňanů.“²⁸ Na jiném místě pak říká: „[P]řítel mezi Bosňany neměl Stambul [Istanbul] nikdy a nebude mít nikdy, ano lze tvrdit, že mohamedánští Slované Bosny jsou mnohem urputnější nepřátelé Cařihradu než křesťané [...]“²⁹ Havlasa tak před 132 lety rozeznal to, co Pelikán nechce vidět ani dnes.

Čeští balkanisté se ve svých textech vehementně stavějí proti novinářům a jejich prý nepřesným a nedůsledným interpretacím jugoslávského konfliktu. Deklarovaným cílem českých historiků je tak údajně, řečeno slovy jednoho z nich, snaha „čelit černobílým interpretacím někdy jen málo poučených žurnalistů“.³⁰ Sami se tak pasovali do role nedotknutelných expertů a veřejných rozhodčích, kteří mají jako jediní patent na pravdu. Tato pravda podle nich spočívá v „historických kořenech“ veškerého dění, které mohou správně pochopit a vysvětlit jedině historikové. Typická „odborná“ kritika novinářské práce tak vypadá následovně: „Vondráček sice obvykle posílal jen nekomentované zprávy, ale jejich výběr, používané termíny a obraty, tehdy ustálené v chorvatských sdělovacích prostředcích, měly naprosto jednoznačné zaměření. Vondráček například uváděl, že ozbrojené srážky vyvolali za pomoci jugoslávské armády Srbové s cílem naplnit stoletý sen o velkém Srbsku.“³¹ Dotyčný historik pak ve své práci z roku 1996 tvrzení novináře Vondráčka uvádí na pravou míru a definuje válku v Chorvatsku obratem, ustáleným pro změnu v tvrzeních Miloševićovy propagandy o pár let dříve, jež velkosrbské tendence a podíl Bělehradu na vzniku války odmítala s tím, že šlo – slovy českého historika, nikoli srbského propagandisty – o „odpor srbské menšiny v Chorvatsku proti případnému osamostatnění této svazové republiky“.³² Netvrdím, že se velká část srbské menšiny v Chorvatsku neprotivila nezávislosti této republiky, Pelikánovo dílčí vysvětlení však sugeruje představu, že třetinu Chorvatska obsadili a několik let ovládali místní srbští venkované bez vnější pomoci. V tomto případě je neúplné vysvětlení historika nepochybně méně přesné, než novinářův výklad o velkém Srbsku. Navzdory tradiční kritice českých historiků vůči novinářům nebývá ve skutečnosti mezi výkladem „odborníka“ a „laika“ moc velký rozdíl, zejména pokud jde o interpretaci událostí současných nebo zcela nedávných.

I zločin, jehož pachatel je dobře znám, lze popsat tak, aby jeho strůjce zůstal nepoznán. Ladislav Hladký tak například uvádí, že „ve vzájemných bojích byl 9. listopadu 1993 v Mostaru zničen i tzv. Starý most“.³³ Konkrétní velitel, jenž tuto akci nařídil – Slobodan Praljak –, byl přitom usvědčen a odsouzen Haagským tribunálem. Ještě v práci vydané o osm let dříve přitom tentýž autor psal zcela jednoznačně, že „na rozkaz chorvatského generála byl v Mostaru zničen i starý tzv. Hajrudinův most [...]“³⁴ Jiný zločin, konkrétně masakr, k němuž došlo 5. února 1994 na sarajevském tržišti Markale (68 mrtvých, 144 raněných), popisuje Hladký v obou svých zmiňovaných dílech, vydaných v rozmezí osmi let, tentokrát naprosto identickými slovy:

„Z útoku byli obviněni Srbové, a to přesto, že britští a francouzští specialisté, kteří přijeli na místo 40 minut po výbuchu, prohlásili, že granáty nemohly být vypáleny ze srbských pozic. Francouzská televize přinesla o několik týdnů později zprávu, že Američané mají technické důkazy, že událost na Markale byla se vši pravděpodobností zoufalou akcí speciálních služeb sarajevské vlády, která chtěla tímto činem upoutat na obklíčené Sarajevo pozornost světové veřejnosti. Oficiální vyšetřovací komise, která měla tento případ přešetřit, však 16. února skončila svoji činnost konstatováním, že nelze přesně určit, odkud byly granáty vypáleny.“³⁵

Pokud tyto formulace v kolektivní syntéze použil Hladký omylem nebo z nějakého jiného důvodu, o osm let později je již mohl ve svém samostatném díle patřičně korigovat. Za „zločiny proti civilistům“, včetně masakru na tržišti Markale, totiž mezinárodní tribunál v Haagu mezitím odsoudil srbského generála Stanislava Galiće k doživotnímu vězení. Ladislav Hladký však tuto skutečnost zcela pomíjí a nadále opakuje propagandistické fámy z doby válečného konfliktu.

Od samého počátku devadesátých let se někteří čeští historikové pokoušejí na veřejnosti vystupovat jako odborníci na aktuální politické dění. Bez dostatečných znalostí současných reálií, situace v terénu a leckdy též s chatrnými znalostmi tamějších jazyků (o těch západních ani nemluvě), zato však s odkazem na vše vysvětlující logiku „historických kořenů“, sebevědomě prezentují své představy o skutečném pozadí událostí v bývalé Jugoslávii. Čeští historikové zpravidla zastávají stanovisko, podle něhož je situace „nesmírně složitá“, takže jí rozumějí jen oni sami a nejlépe proto bude, když se do dění na Balkáně nikdo nebude míchat, rozhodně ne „Západ“, proti němuž řada z nich ostatně brojila již před rokem 1989. Zločiny, spáchané za války v Bosně a Hercegovině, vysvětlují zpravidla výlučně jako výsledek občanské války („konflikt však nevyvolala agrese Srbska vůči Bosně“),³⁶ jako válku, v níž všechny strany paralelně páchaly zločiny a samozřejmě též jako válku která je přírodním a logickým důsledkem století nenávisti.

Teorie, podle nichž jsou etnické konflikty prostým důsledkem etnické rozmanitosti, prastaré nenávisti nebo střetu kultur se řadí k teoriím primordialistickým.³⁷ Ty patří k obzvlášť populárním „laickým vysvětlením etnických konfliktů“.³⁸ V textu věnovaném etnickým konfliktům obecně, nikoli tedy jen tomu bosenskému, uvádí etnolog a politolog Filip Tesař, že

„nenávist je asi nejrozšířenějším laickým vysvětlením etnických konfliktů. Jde o názor široce přijímaný nejen médii a politiky, ale také účastníky konfliktů – to bychom však neměli považovat za důkaz. Bije do očí, že prakticky neexistuje důvěryhodný odborný pramen, který by nenávist pokládal za důvod propuknutí konfliktu – přestože vliv nenávisti je různě přetřásán. Co však můžeme připustit, je to, že nenávist může sloužit jako motivace tvůrců veřejného mínění.“³⁹

Na jiném místě, tentokrát již věnovaném přímo Bosně, upozorňuje Tesař na výsledky jednoho průzkumu: „[N]a přelomu let 1989 a 1990, těsně před rozpadem státu, proběhl v Jugoslávii rozsáhlý průzkum veřejného mínění, který shromáždil reprezentativní soubor ukazatelů týkající se národnostní tolerance.“ Mezi nejzajímavější výsledky výzkumu pak patřilo zjištění, že „úroveň tolerance nehrála velikou roli při eskalaci konfliktu (nejvyšší míra tolerance byla zjištěna v Bosně a Hercegovině)“.⁴⁰

Jak tedy vysvětlit skutečnost, že k jednomu z nejbrutálnějších zločinů proti lidskosti došlo právě v BaH? Důvody očividně nemůžeme hledat jen v údajné historii „prastarých nenávistí“. Právě naopak, v Bosně k nim došlo, přestože zde existovala také historie tolerance, integrace a vzájemné spolupráce. U řady bosenských Srbů, kteří nesouhlasili s agresivitou a otevřeným nacionalismem, bychom žádné snahy provádět etnické čistky nenašli. Srbové, kteří se odmítli účastnit pronásledování a represe proti „ne-Srbům“, byli často také sami pronásledováni Karadžičovými příznivci. Z dnešní perspektivy a s přihlédnutím k současné úrovni znalostí je jasné, že zločiny srbských nacionalistů nesměřovaly jen proti Bosňákům, Chorvatům a dalším „ne-Srbům“ v BaH, nýbrž i proti těm příslušníkům vlastního národa, kteří se odmítali podřídit kolektivistické snaze vytvořit ze Srbů komunitu oproštěnou od dosavadních vazeb a všech prvků integrace s tamějším multietnickým prostředím. Mezi latentní funkce etnického násilí patřila snaha vytvořit pocit kolektivní paranoie a pak i kolektivní viny, pomocí níž by bylo dosaženo homogenizace a radikalizace celého národa včetně váhajících jednotlivců z řad srbského obyvatelstva.⁴¹

Americká historička Kathryn E. Flemingová píše, že „specifičnost balkánských dějin a zeměpisu vyvolává potřebu interdisciplinárního přístupu“.⁴² Její řecký kolega Paschalis Kitromilides je v tomto směru ještě důraznější: „[P]ři řešení tohoto úkolu (objasnění historické geneze balkánských nacionalismů) je naprosto nezbytné použít metody v pravém smyslu interdisciplinární.“⁴³ Americký sociolog Keith Doubt trvá na tom, že společenské teorie a jejich badatelské postupy je nutno aplikovat i na tak radikální

společenský fenomén, jakým byla válka v Bosně, a to jak kvůli samotným obětem této války (aby byly okolnosti, jež k ní vedly, a neuvěřitelné krutosti, jež ji provázely, patřičně postiženy a „bolest a ponížení tak získaly své adekvátní vyjádření“),⁴⁴ tak i kvůli vědě samotné. Jak tvrdí Doubt, pokud by se sociologie nebyla s takovým fenoménem schopna vyrovnat, k čemu by nám pak vůbec byla?⁴⁵

Čeští balkanisté ignorují nejen moderní filozofii, sociologii a další společenské vědy, nýbrž zpravidla také sociální a kulturní historii. Většinou produkují texty v souladu s tradiční pozitivistickou historií, resp. kumulují politickou faktografii bez použití nových metodologických přístupů, bez řádné znalosti zahraniční literatury a bez kontaktů se zahraničními kolegy. O osmanském období bosenskohercegovských dějin například nelze psát bez přihlídnutí k archivním materiálům osmanské proveniencí. Nelze asi čekat, že současní čeští balkanisté budou studovat zdroje v turečtině, arabštině či perštině, mohou se však nepochybně seznámit se základními výsledky bosenskohercegovské orientalistiky a historiografie, věnované osmanské epoše. O tomto údobí bosenskohercegovských dějin nelze psát bez znalosti prací Adema Handžiće nebo řady vydaných dokumentů, zpracovaných Orientálním institutem v Sarajevu.⁴⁶

Česká historická balkanistika se především soustřeďuje na „národy“ a státy, jako by se jednalo o homogenní celky, s nimiž se pak může příslušným způsobem nakládat. Operuje se tak s pojmy jako „srbské zájmy“, „chorvatské postoje“ apod. bez jakékoli analytické diferenciací. „Srbské zájmy“ pak v interpretacích českých historiků bývají zpravidla alespoň trochu oprávněné, zatímco o zájmech ostatních jihoslovanských národů to rozhodně platí mnohem méně. Při použití tohoto přístupu zastupují zájmy národa především nacionalističtí akademici a politici, kteří jsou momentálně u moci, zatímco opozice nebo liberální inteligence patří v textech českých balkanistů zcela na okraj.⁴⁷ Např. v pracích Miroslava Tejchmana jde o skupiny „manipulované Západem“, který zřejmě může za všechno. Při zkoumání dějin jednotlivých národů a států se většina českých balkanistů úporně drží tradicionalistického přístupu z 19. století. „Historické státy“ a „historické národy“ tak mají v jejich očích větší legitimitu než státy s kratšími dějinami a národy, jejichž zformování došlo později. Z toho logicky vyplývá teze, že Srbsko má vzhledem k delším dějinám politické samostatnosti také jaksí „hlubší“ legitimitu a právo na existenci. Filip Tesař upozorňuje na úskalí, jež se v takovém přístupu skrývají:

„Abychom dokázali popsat jevy většinou tak složité, jako jsou etnické konflikty, musíme se často vyjadřovat ve shrnujících kategoriích – Chorvaté a Srbové, Hutuové a Tutsiové – ve smyslu: Chorvaté [...] „usilují o toto“, „dělali toto“, „věří tomuto“ a podobně. Nesmíme však sami u sebe dopustit pád do psychologické pastí. Žádná skupina není názorově homogenní, i když existuje tendence dávat názorovou homogenitu najevo. Neexistuje vzorový „Chorvat“ jako zaměnitelná jednotka, z níž se skládá skupina Chorvatů.“⁴⁸

Bosna a Hercegovina není prostým součtem jednotlivých národů a národních kultur. Název „bosenský“ nesouvisí jen se státní nebo teritoriální příslušností, nýbrž označuje též určitý civilizační proces, který bez ohledu na různé historické změny a politické různice probíhá již po celé tisíciletí. V tomto procesu jsou interakce konstantní, zatímco národní kultury se jej účastní jako proměnné. Zachovávají přitom své specifické identity, ale vystavují se zároveň neustálému kulturnímu vztahu přijímání a dávání. Ani bosňáckou, ani chorvatskou, ani srbskou identitu nelze pochopit, pokud je budeme pojímat jako samostatné a izolované entity, které se váží jen k islámu nebo ke křesťanství. Musíme o nich místo toho uvažovat ve specifickém bosenském kontextu, v němž se tak či onak vzájemně ovlivňují. Tato tradice je ovšem přehlížena především z důvodu nedostatečných historických znalostí nebo je přímo negována s ohledem na různé kontroverzní politické cíle. Nepochopení podstaty Bosny a její popírání se objevuje nejen v politice, nýbrž i v akademických diskusích.⁴⁹

Neodbytně se objevuje otázka, jaká je příčina podobných stanovisek a interpretací v textech jednotlivých odborníků. Motivy jsou různé a je jich jistě více: od neschopnosti vystoupit z kolotoče starých obrazů a stereotypů⁵⁰ po názorovou blízkost konkrétním nacionalistickým diskurzům, v jejichž rámci se řada českých balkanistů dobře orientuje a vyjadřuje. Miloševićovský amalgám nacionalismu a komunismu je jim nepochybně bližší a sro-

zumitelnější, než například liberalismus, multikulturalismus nebo obecně metodologické a interpretační přístupy praktikované v západním akademickém světě, s nímž nemají čeští balkanisté zpravidla žádnou osobní ani profesionální zkušenost. Proto jednotliví čeští balkanisté často papouškují to, co tvrdí jejich kolegové z Balkánu, obzvláště srbští nacionalističtí historici, kteří stejně jako ti čeští dožívali pod vlivem myšlenek a praxe „vědeckého komunismu“. Pokud by se někdo z českých balkanistů přesto pokusil korigovat svá vědecká a ideová východiska, vyvolal by tím řetězovou reakci, jež by musela nutně vyústit ve zřeknutí se větší části vlastního „vědeckého opusu“ a zásadní revizi převládajících koncepcí, předpokladů a způsobů interpretace. Při pohledu zvenčí se navíc zdá, že čeští balkanisté píšou leckdy především s cílem naplnit dané pracovní závazky a vyprodukovat stanovený počet prací bez ohledu na to, co obsahují. O tom ostatně svědčí i neustálé recyklování starých textů pod novými názvy bez náznaku snahy o reflektování nových poznatků nebo revidování původních tvrzení a závěrů.

Představitelé české balkanistiky periodicky vyjadřují uspokojení s výsledky vlastní práce. Cituji v této souvislosti typické stanovisko Miroslava Tejchmana: „V devadesátých letech se prezentovali čeští historikové-balkanisté na odborném poli velmi důstojně. [...] uvedených úkolů se česká historiografie zhostila s úspěchem [...]“⁵¹ Podíváme-li se na tuto též problematiku do odborné anglicky psané literatury (ve srovnání s tou českou nepoměrně rozsáhlejší a různorodější), již např. ze samotného názvu práce amerického historika Roberta J. Donia – „Dočasná sláva: díla o BaH v angličtině 1990–1999“ – zjistíme, že zahraniční badatelé přistupují k výsledkům vlastní práce s mnohem větší pokorou. Svě pochybnosti pak Donia shrnul takto: „Víme toho dnes mnohem více. Lze však tvrdit, že proto všemu lépe rozumíme? S ohledem na rozsáhlou literaturu o Bosně a Hercegovině, jež vyšla v devadesátých letech v angličtině, jde o klíčovou otázku.“⁵² Na rozdíl od něj ani Tejchman, ani Hladký⁵³ výsledky české balkanistiky nikterak nezpochybňují a jakýkoli náznak kritického přístupu bychom u nich v tomto směru hledali marně.

Vedle sebechvály vyzývá ovšem Tejchman také ke skromnosti (přesněji řečeno vysvětluje, proč je současná balkanistika ve světovém měřítku neúspěšná): „Jinak, budme spíše skromní. Mezinárodních úspěchů česká historiografie, psaná v češtině, těžko může dosáhnout. Ostatně zakladatelé naší balkanistiky Jireček, Niederle a další dosáhli mezinárodního věhlasu víceméně jen díky tomu, že psali v němčině. Těžko můžeme očekávat, že se naši kolegové v zahraničí naučí česky.“⁵⁴ Jireček, Niederle a další nezískali světový ohlas jen proto, že psali německy, nýbrž v prvé řadě proto, že jejich práce byly kvalitní. Tejchmanovi ani jeho kolegům přeci nikdo nebrání, aby psali v angličtině, stejně jako většina balkanistů včetně těch pocházejících z Balkánu, a získali tak mezinárodní ohlas.

Na druhou stranu, nedostatek sebekritiky a glorifikaci údajných úspěchů české balkanistiky musíme interpretovat také v kontextu transformace, jíž prochází česká společnost po roce 1989. Nejen Balkán, tedy vlastní předmět zájmu této skupiny českých historiků, prochází po roce 1989 řadou radikálních proměn. Totéž lze říci i o prostředí a společenském kontextu, v němž čeští balkanisté působí, a toto konstatování přirozeně platí o humanitních a sociálních vědách obecně. Pozice dnešní balkanistiky v rámci české historické obce není v žádném případě záviděníhodná a není jistě nadsázkou, když české balkanisty označíme za „ohrožený druh“.

Na konci tohoto oddílu si dovoluji parafrázovat Zygmunta Baumana: texty českých historiků-balkanistů věnované válce v Bosně nám toho odhalují více o samotné české balkanistice než o bosenské válce.

III. O drobném nedostatku, který upozorňuje na významný problém

Ve výzkumu určitých aspektů kulturních dějin česko-bosenských vztahů bylo od roku 1992 uskutečněno několik významných projektů a vydány některé přínosné práce.⁵⁵ Většinou jde o historická témata, jež příliš nesouvisí s nedávnými událostmi. Navzdory tomu existují i nadále v dějinách těchto vzájemných vztahů bílá místa. Názornou ilustrací je v tomto směru příklad historiografického zhodnocení jednoho z nejvýznamnějších kulturních projektů, na němž se kdy Češi v souvislosti s BaH podíleli. Jde o pavilon Bosny a Hercegoviny, který pro světovou výstavu v Paříži projektoval architekt Karel Pánek,

zatímco výzdobu vytvořil malíř Alfons Mucha. U příležitosti stoletého výročí byla v Praze uspořádána zdařilá výstava pod názvem „Alfons Mucha – Paříž 1900: Pávilon Bosny a Hercegoviny na světové výstavě“, jež měla u české veřejnosti značný ohlas. V jinak výborném výstavním katalogu se uvádí, že bosenskohercegovský pávilon projektoval „[...] dnes zcela neznámý architekt Panek – snad Čech?“. Jedná se o drobný nedostatek, který upozorňuje na závažný problém. Z poznámky pod čarou se totiž dozvíme, že se autorům katalogu Pánkovo jméno nepodařilo najít v „žádném z dosažitelných slovníků umělců“.

Jméno Karla Pánka⁵⁶ a jeho dílo nejsou našťěstí zapomenuty v Bosně a Hercegovině, přinejmenším v odborných kruzích. Pánkův příklad bohužel nepředstavuje žádnou výjimku. Řada významných českých architektů působících v zahraničí upadla ve své vlasti v zapomnění. To platí také o dvou nejvýznamnějších českých architektech, kteří v Bosně a Hercegovině působili, Karlu Paříkovi⁵⁷ a Josefu Pospíšilovi.⁵⁸ V českých biografických lexikonech o nich najdeme jen zcela základní údaje, zatímco o jejich rozsáhlém díle, vytvořeném za hranicemi českých zemí, se nedozvíme nic. Neplatí to samozřejmě jen o architektech.⁵⁹ Tento problém nepochybně přesahuje samotnou problematiku česko-bosenských vztahů. Jde o nepřiměřený postoj, jenž má česká společnost vůči těm krajanům, kteří dobrovolně nebo nuceně opustili české země.

IV. Literární balkanistika

Tento příspěvek zakončím několika postřehy věnovanými problematice přijetí bosenského jazyka a bosenskohercegovské literatury v českých odborných kruzích. V knize *Recepte literatury Jižních Slovanů u nás* z roku 2004 literární historik Ivan Dorovský zcela ignoruje existenci bosenské literatury a jazyka jako literárního, historického a kulturního fenoménu.⁶⁰ Uvedená práce začíná následovně: „Na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně se již od studijního roku 1993/1994 začalo postupně zavádět magisterské studium všech jazyků a literatur jižních Slovanů. Obory bulharistika, kroatistika, makedonistika, slovenistika a serbistika se studují v nejrůznějších kombinacích se slovanskými a neslovanskými jazyky, dále s historií, pedagogikou a etnologií. Dokonce se mohou studovat samostatně.“⁶¹

Dorovský vyjadřuje ambici zpracovat ve své studii jazyky a literatury „všech“ Jihoslovanů. Ve zvláštních kapitolách se věnuje bulharské, chorvatské, makedonské, slovinské a nakonec srbské a černoohorské literatuře. Bosenskohercegovské literatuře ani jazyku se nevěnuje. Některé bosenskohercegovské autory zařazuje do škatulky srbské a černoohorské literatury, jiné do chorvatské. Většinu relevantních autorů a jejich prací přitom zcela pomíjí, což se týká zejména bosenskohercegovských spisovatelů bosňáckého a židovského původu.

Jako ilustrace metod a vědecké konzistentnosti literárněvědného přístupu Ivana Dorovského nám poslouží jeho poznámka o jedné lidové písni. Vraťme se však nejprve ke zmiňovanému bosenskému pávilonu na světové výstavě v Paříži roku 1900. V Muchově cyklu „Bosenské legendy“, vytvořeném autorem pro tuto příležitost, najdeme také dojmavou kresbu uhlem nazvanou *Nevěsta Hasanagova* (uhel, papír 44 × 59,7 cm). O více než sto let později psal Dorovský v úvodu ke kapitole o srbské a černoohorské literatuře o českých překladech „Hasanaginice“ – „jedné z nejznámějších jihoslovanských lidových písní“,⁶² aniž by se o Bosně a Hercegovině v této souvislosti vůbec zmínil. Muchova „Hasanaginice“ se však do bosenskohercegovského pávilonu nedostala omylem. Ještě roku 1900 bylo jasné, z jakého kulturního okruhu pochází. Jasné to musí být také profesoru Dorovskému, takže když „Hasanaginici“ zařazuje do kapitoly o srbské literatuře, je si nepochybně vědom, že tím provádí manipulaci s fakty. Koneckonců Dorovský pro jistotu netvrdí, že jde o baladu srbskou, nýbrž ji opatrněji označuje obecnějším pojmem „jihoslovanská“.

O Ivu Andrićovi hovoří Dorovský jako o chorvatském a zároveň i srbském autorovi. Uvádí dokonce, že se jedná o „trojdomého autora“, Andrićově „třetímu domu“ však nedokáže přijít na jméno. Andrić se přitom v Bosně a Hercegovině nejen narodil, nýbrž prakticky celé své dílo i světovou proslulost získal především díky tématům, postavám a motivům z bosenskohercegovské minulosti. To by z hlediska samotné literární vědy mělo snad být podstatnější než konkrétní nacionální identita, k níž se autor v té či oné etapě svého života přikláněl.

Profesor Dorovský na žádném místě své knihy nenabízí literárněvědné či kulturologické vysvětlení, proč bosenskohercegovskou literaturu a jazyk zcela pomíjí.⁶³ Ideologicky explicitně to však přesto činí, když říká: „Důsledkem přirozené i vnučené diferenciaci na Balkáně je mj. vznik samostatného bosenského (bosenskomuslimského) státu a tudíž též samostatné bosenštiny a samostatné bosenské (islámské) literatury.“⁶⁴ Netřeba snad příliš komentovat Dorovského snahu nazývat válečné zločiny spáchané v Bosně v nedávných letech ve jménu velkosrbských a velkochorvatských nacionalistických aspirací „přirozenou i vnučenou diferenciaci“ ani skutečnost, že mezinárodně uznanou, z hlediska právních norem i praxe zcela sekulární republiku Bosnu a Hercegovinu klasifikuje jako „(bosenskomuslimský) stát“.

Musím ovšem poukázat na zásadní terminologický omyl, spočívající v označení bosenské a bosňácké literatury za „islámskou“. V rámci bosenskohercegovské literatury můžeme rozlišit literaturu bosňáckou, sestávající samozřejmě z děl autorů bosňácké národnosti. Do bosňácké literatury pak spadají také texty psané od 16. do 19. století v orientálních jazycích (turecky, arabsky a persky). Pokud bychom však segment bosňácké literatury psaný v orientálních jazycích označili za islámský, opět bychom učinili chybu. Vedle skutečně náboženských textů, např. devocinálních písní (*ilahijî*), jde totiž také o milostné básně (*kasidy*), junáckou epiku, balady, díla politického a dějepisného charakteru nebo cestopisy. Islám je termínem pro muslimské náboženství a označuje proto skutečnosti související s touto vírou a náboženskou praxí. Existence bosenské literatury psané v orientálních jazycích je spíše analogická existenci chorvatské nebo české literatury psané v latině.

Dorovského nálepka „islámské literatury“ je ovšem ještě absurdnější, jelikož se týká současnosti a tvorby dnešních spisovatelů, jinými slovy, nejde zde o prostou neznalost. Nezbyvá nic jiného, než předpokládat, že v případě profesora Dorovského, stejně jako u výše uvedených představitelů české historické balkanistiky, jde o příklad záměrné manipulace, jejíž motivy lze možná pochopit, avšak nikoli ospravedlnit, rozhodně pak ne z vědeckého hlediska. Lev Nikolajevič Tolstoj údajně⁶⁵ jednou napsal: „Kdybych byl carem, vydal bych zákon, aby každý spisovatel, který použije slovo, jehož význam nezná, ztratil právo psát a byl potrestán sto ranami bičem.“ Copak by asi v Tolstojově carství postihlo literární vědce, historiky a vysokoškolské pedagogy, kteří sice znají určitá slova a jejich významy, přesto je však záměrně překrucují a zneužívají?

Přeložil František Šístek.

„Český gulaš o bosenském maglajzu: Reflexe Bosny a Hercegoviny v českém akademickém prostředí (1992–2008)“ byl přednesen na 16. ústeckém kolokviu Bosna 1878–2008. Reflexe (zejména publicistická) v českých zemích i zahraničí v *Ústí nad Labem* 29.–30. května 2008.

Bosenská verze s názvem „Češši gulaš o bosanskom loncu: Refleksije Bosne u češkoj akademskoj sredini (1992.–2008.)“ je publikována v časopisu Prilozi Historického ústavu v Sarajevu (Prilozi 38, Sarajevo, Institut za istoriju 2009, s. 193–211).

Poznámky:

1 Adin Ljuca, „Bosna i Hercegovina u češkim izvorima“, in: *ICSL Godišnjak međunarodnog susreta bibliotekara slavista u Sarajevu 2007*. [Zbornik referata sa 3. Međunarodnog susreta bibliotekara slavista, Sarajevo 19.–24. 4. 2007.] God. 3, broj 3, Sarajevo 2007.

2 Jan Urban, *Všem sráčům navzdory. Válka, o které nechcete nic vědět*, Praha, GplusG 1996, s. 85.

3 Ladislav Hladký, „Bosenští Muslimové (Bosňáci) – proces vzniku národa“, *Historický obzor* 5–6, 1997, s. 112–118.

4 Tamtéž, s. 117.

5 Jedná z prvních českých zpráva o dnešní Bosně pochází z roku 1592 a souvisí s dobytím Bihače Osmany: „Žalostivé noviny, kterak Turek, ouhlavní nepřítel křesťanský, výbornou hraničnou pevnost v Charvátích Vihytú [Bihač] řečenou, zámek i město, oblehl a dobyl i jakou potom při odtržení na jiných místech škodu učinil.“ Jak vidíme, již v té nejstarší zprávě hraje důležitou roli právě náboženská odlišnost. Rozdílné náboženství představovalo ve středověké křesťanské Evropě základní rys „jinakosti“. Středověké myšlení pak nepochybně do velké míry formuje i způsob, jakým přemýšlejí dnešní Evropané. Viz Adin Ljuca, „Turci a Švábové, nebo slovanští bratři?

- Český pohled na bosenské muslimy v letech 1878–1918“, in: Mirjam Moravcová – David Svoboda – František Šístek (eds.), *Pravda, láska a ti na „východě“: Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*. Sborník příspěvků z konference, Praha, 12. 11. 2005, Praha, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy 2006, s. 122–134.
- 6 Ladislav Hladký, „Bosenští Muslimové (Bosňáci) – proces vzniku národa“, *Historický obzor* 5–6, 1997, s. 117.
- 7 Velkým M se označuje etnická identita, malým pak náboženská příslušnost. Příkladem ne-správného užití zmíněného termínu je práce historika Miroslava Tejchmana, která ji obsahuje dokonce i v samotném názvu: „Bosenští a hercegovinští muslimové v letech druhé světové války“, *Slovanský přehled* 83, 1997, č. 4, s. 427–441.
- 8 Jan Urban, *Všem sráčům navzdory. Válka, o které nechcete nic vědět*, Praha, GplusG 1996.
- 9 Jan Pelikán, „Válka, o které se dozvíte jen něco“, *Listy*, 1996, č. 6, s. 81–86.
- 10 Ladislav Hladký, „Bosenští Muslimové (Bosňáci) – proces vzniku národa“, *Historický obzor* 8, 1997, č. 5/6, s. 112–118.
- 11 Jan Pelikán, *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii: Geneze – vývoj – perspektivy*, Praha, Karolinum 1997, s. 75.
- 12 Ivan Dorovský, *Slovanské meziliterární shody a rozdíly*, Brno, Masarykova univerzita 2004, s. 109.
- 13 Tamtéž, s. 108.
- 14 Ladislav Hladký, „Češka historiografija o Bosni i Hercegovini (1980.–1998.)“, *Prilozi* 29, Sarajevo 2000, s. 278.
- 15 M. Šesták – M. Tejchman – L. Havlíková – L. Hladký – J. Pelikán, *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1998.
- 16 Tamtéž, s. 623.
- 17 Druhá polovina 90. let 20. století v Chorvatsku je v *Dějínách jihoslovanských zemí* zpracována v rámci kapitoly nazvané „Triumf chorvatského nacionalismu“, totéž období v Srbsku pak v kapitole „Nástup opozice“. Autorem obou je Jan Pelikán. Avizovaný „nástup opozice“ se ovšem v Miloševićově Srbsku té doby nekonal. Chorvatská opozice vůči nacionalistickému režimu prezidenta Tudjmana se nakonec dostala k moci dříve než protimiloševićovská opozice v Srbsku. Spíše než reálné události tedy názvy obou kapitol výstižně ilustrují osobní sympatie a antipatie zmiňovaného historika vůči jednotlivým jihoslovanským národům.
- 18 Tamtéž, s. 621.
- 19 Viz Jan Pelikán, *Dějiny Srbska*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005.
- 20 M. Šesták – M. Tejchman – L. Havlíková – L. Hladký – J. Pelikán, *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 625.
- 21 Tamtéž, s. 642.
- 22 Tamtéž, s. 645.
- 23 Jan Pelikán, *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii: Geneze – vývoj – perspektivy*, Praha, Karolinum 1997, s. 9.
- 24 Tamtéž, s. 9.
- 25 Miroslav Tejchman, „Bosenští a hercegovinští muslimové v letech druhé světové války“, *Slovanský přehled* 83, 1997, č. 4, s. 427–441.
- 26 Robert Donia – William G. Lockwood, „The Bosnian Muslims: Class, Ethnicity, and Political Behavior in a European State“, in: Suad Jopseph – Barbara L.K. Pillsbury (eds.), *Muslim-Christian Conflicts. Economic, Political and Social Origins*, Boulder, 1978, s. 185–207; Zachary T. Irwin, „The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia-Hercegovina“, *East European Quarterly* 1984, č. 17, 4, s. 437–458; Pedro Ramet, „Die Muslime Bosniens als Kation“, in: Andreas Kappeler (ed.), *Die Muslime in der Sowietunion und in Jugoslawien. Identität, Politik, Widerstand*. Koeln 1989, s. 107–114; Andreas Kappeler (ed.), *O „nacionaliziranju“ Muslimana. 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, Zagreb 1990; Fuad Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji: Porijeklo, islam, kultura, povijest, politika*, Sarajevo 1991; Ivo Banac, „Bosnian Muslims: From Religious Community to Socialist Nationshood and Postcommunist Statehood, 1918–1992“, in: Mark Pinson (ed.), *The Muslims of Bosnia-Hercegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Cambridge 1993, s. 129–153; Hans-Michael Miedlig, „Zur Frage der Identität der Muslime in Bosnien-Herzegowina“, *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte* 1994, č. 2, s. 23–42; Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way. Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton 1995; Aydin Babuna, „The Formation of a ‚Muslim‘ Nation in Bosnia-Hercegovina: A Historiographic Discussion“, in: Aydin Babuna – Suraiya Faroqhi (eds.), *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*, Leden 2002, s. 267–304; Husnija Kamberović, „Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-tih godina“, *Prilozi* 2009, 38, s. 165–191. Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke : geneza ideje bosanske i bošnjačke nacije*. Sarajevo, Institut za istoriju, 2000.
- 27 Jan Pelikán, „Válka, o které se dozvíte jen něco“, s. 82.

- 28 Bohumil Havlasa, *Drak. Román z bosenského povstání*. Sebrané spisy. Sv. 7–8, Praha, Ústřední legio-nakladatelství 1928, s. 42.
- 29 Tamtéž, s. 122.
- 30 Miroslav Tejchman, „Historická balkanistika v České republice v uplynulých deseti letech“, in: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI. Sv. I. Sborník příspěvků ze VI. mezinárodního balkanistického symposia*, Brno 25.–27. 4. 2005, Brno 2006, s. 21.
- 31 Jan Pelikán, „Obraz jugoslávské krize v roce 1991 na stránkách Mladé Fronty Dnes a Občanského (Českého) deníku“, *Lidé města 7* (svazek: *Češi a jižní Slované*), 1996, s. 131–132.
- 32 Tamtéž, s. 130.
- 33 Ladislav Hladký, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno, Masarykova univerzita v Brně, Mezinárodní politologický ústav 2005, s. 274.
- 34 M. Šesták – M. Tejchman – L. Havlíková – L. Hladký – J. Pelikán, *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 633.
- 35 M. Šesták – M. Tejchman – L. Havlíková – L. Hladký – J. Pelikán, *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 636 i Ladislav Hladký, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, s. 282.
- 36 Jan Pelikán, *Válka, o které se dozvíte jen něco*, s. 82.
- 37 Vznik moderních národů se zpravidla vykládá podle jedné ze dvou dominantních teorií, konstruktivistické, resp. funkcionalistické a primordialistické. Primordialistické teorie vykazují nižší schopnost objasnit společenské změny, jelikož na národy a etnické skupiny nahlížejí jako na spíše statické, izolované a homogenní celky. Proto byly takové teorie po II. světové válce do velké míry opuštěny ve prospěch konstruktivistických výkladů, podle nichž společnosti a společenské identity procházejí neustálými procesy změny.
- 38 Filip Tesař, *Etnické konflikty*, Praha, Portál 2007, s. 82–83.
- 39 Tamtéž, s. 86–87.
- 40 Tamtéž, s. 28–29.
- 41 Keith Doubt, *Sociologija nakon Bosne*, prijevod: Merima Osmankadić, Sarajevo, Buybook 2003.
- 42 Kathryn E. Fleming, „Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija“, prevod: Slavica Miletić, in: *Filozofija i društvo XVIII*, 2001, s. 11–32.
- 43 Paschalis Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Aldershot, Hampshire; Brookfield, Vt.: Variorum, 1994, s. 150. 1994, s. 150.
- 44 Doubt si všimá, že „pokud nepředstavitelné, masové zločiny představují takové události, jež se vymykají běžnému diskurzu, to jediné, co můžeme učinit, je pohlížet na ně tak, jako by se odehrávaly v říši přírody, nikoli ve sféře společenského života“. Zločinec je tak vyhnán zpět do ráje živočišné nevědomosti a zbaven jakýchkoli lidských povinností.
- 45 Keith Doubt, *Sociologija nakon Bosne*, s. 163–165.
- 46 Bylo náhodou, že hned na samém počátku války byl vedle Národní a univerzitní knihovny BaH zničen též Orientální institut se svou knihovnou a archivem. Destrukce klíčových bosenských kulturních institucí představovala součást válečné strategie Karadžičových jednotek.
- 47 Zatímco česká serbistika a balkanistika obecně existenci osobností, jako je Nataša Kandićová, soustavně ignoruje, nadace Člověk v tísni právě Kandićové a Fondu pro humanitární právo, který založila, udělila roku 2004 cenu Homo Homini. Jde jen o jednu z celé řady ocenění, které Kandićová za svou činnost získala v mnoha zemích světa. Toto konstatování jen poukazuje na jeden ze základních problémů české balkanistiky: opovrhování nenacionalistickými, prozápadními, pacifistickými a liberálními politickými a myšlenkovými proudy v celém prostoru bývalé Jugoslávie.
- 48 Filip Tesař, *Etnické konflikty*, s. 48.
- 49 Keith Doubt, „Ciljevi“, *Duh Bosne / The Spirit of Bosna: Međunarodni, interdisciplinarni, dvojezični, online časopis*, 1, 2006, č. 1, leden, s. 3 [online] <http://www.spiritofbosnia.org> [cit. 18. 5. 2008]
- 50 V tomto smyslu jsou velmi přínosné postřehy historika Františka Šístka o tom, že českou společností 19. století byly v jihoslovanském prostoru jako bližší a sympatičtější zpravidla vnímány zeměpisně i kulturně jinak odlišnější národy pravoslavné, než ve všech směrech „reálně“ bližší národy katolické. Viz František Šístek, *Naši bratři na jihu. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti 1830–2006*. Doktorská dizertace. Praha, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy 2006.
- 51 Miroslav Tejchman, „Česká historiografie (1991–2000)“, in: *České a slovenské odborné práce o jihovýchodní Evropě: Bibliografie za léta 1991–2000*, Brno, Ústav slavistiky FFMU, Historický ústav Akademie věd České republiky 2003, s. 127
- 52 Robert J. Donia, „Prolazna slava djela o Bosni i Hercegovini na engleskom jeziku 1990–1999“, in: *Prilozi : Referati sa međunarodnog naučnog skupa „Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980.–1998.“ održanog 4. i 5. novembra 1999. godine*. Sarajevo – Institut za istoriju. Prilozi 29, 2000, s. 261.

- 53** Viz např.: Ladislav Hladký, „Bosenská otázka a historiografie“, in: *Slavista s duší básníka*, Brno, Společnost přátel jižních Slovanů 2005, s. 160–175; nebo též, „Češka historiografija o BiH (1980–1998)“, in: *Prilozi: Referati sa međunarodnog naučnog skupa „Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980.–1998.“ održanog 4. i 5. novembra 1999. godine*. Sarajevo – Institut za istoriju. Prilozi 29, 2000, s. 275–280.
- 54** Miroslav Tejchman, „Historická balkanistika v České republice v uplynulých deseti letech“, in: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI. Sv. I. Sborník příspěvků ze VI. mezinárodního balkanistického symposia*, Brno 25.–27. 4. 2005, Brno 2006, s. 25.
- 55** Např. Ctibor Nečas, *Mezi muslimkami. Působení úředních lékařek v Bosně a Hercegovině v letech 1892–1918*. Brno, Masarykova univerzita 1992; *Češi v Bosně a Hercegovině. Úvod do problematiky s výběrovou bibliografií*. Sestavil Zdeněk Uherek a kol., Praha, Etnologický ústav AV ČR 2000; Milan Hlavačka – Jana Orliková – Petr Štembera, *Alfons Mucha – Paříž 1900. Pavilon Bosny a Hercegoviny na světové výstavě. Alphonse Mucha – Paris 1900. The Pavilion of Bosnia and Herzegovina at the World Exhibition*, Praha, Obecní dům 2002. aj.
- 56** Karel (Carlo) Pánek (Místek, 1860–?). Architekturu vystudoval na Vysoké škole technické ve Vídni. Přes deset let pracoval v Sarajevu, kde po sobě zanechal rozsáhlé a cenné dílo. Pracoval ve stavebním oddělení Zemské vlády, v referátu velkých budov. Byl aktivním členem Technického klubu v Sarajevu. Jeho nejdůležitějšími projekty byly Druhý vládní palác z roku 1896 (Druhá vladina palača) a Bosenský pavilon na světové výstavě v Paříži roku 1900, za nějž získal stříbrnou medaili pařížské výstavy. Od francouzského ministra vyučování a krásných umění získal u příležitosti Světové výstavy vyznamenání Officier d'Academie. Poté se odstěhoval do Bratislavy. Roku 1902 získal poděkování a uznání od císaře Františka Josefa I. za spolupráci na díle Rakousko-uherská monarchie slovem a obrazem, v němž se podílel na zpracování části o Bosně a Hercegovině. V letech 1889–1900 bylo v BaH realizováno přes dvacet významných staveb, které projektoval.
- 57** Viz *Arhitekt Karel Pařík: Čeh koji je gradio evropsko Sarajevo = Architekt Karel Pařík: Čech, který stavěl evropské Sarajevo = The architect Karel Pařík: a Czech who built the European Sarajevo: (4.7.1857.–16.6.1942.)* / Jiří Kuděla, Branka Dimitrijević, Ivo Vacík. Sarajevo, Ambasada Češke Republike u Bosni i Hercegovini, Muzej Sarajeva 2007.
- 58** Mehmed Hrasnica, *Arhitekt Josip Pospíšil – život i djelo*, Sarajevo, Arhitektonski fakultet 2002.
- 59** Na řadu zapomenutých nebo nedostatečně známých tvůrců a kulturních pracovníků, resp. obecněji na zásluhy Čechů na kulturní a společenský rozvoj Bosny a Hercegoviny, jsme se pokoušeli odpovědět v práci Ladislav Hladký – Adin Ljuca, *České vlivy na kulturní a společenský rozvoj Bosny a Hercegoviny*, Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky. Vědecký projekt RM 02/23/05.
- 60** Ve starší české odborné literatuře, např. ve známém *Slovníku spisovatelů Jugoslávie*, vydaném v nakladatelství Odeon roku 1979 s podtitulem „srbská a černohorská, chorvatská, bosensko-hercegovská, slovinská a makedonská literatura“, byly všechny literatury slovanských národů Jugoslávie zastoupeny zcela adekvátně.
- 61** Ivan Dorovský, *Recepce literatury jižních Slovanů u nás*, Brno, Boskovice 2004, s. 5.
- 62** Tamtéž, s. 66.
- 63** Pro srovnání: v práci „*Dramatické umění jižních Slovanů*“ vyčítá Dorovský profesoru Franku Wollmanovi, že ve dvacátých letech 20. století při psaní svého syntetického díla *Dramatika slovanského jihu* zapomněl na Makedonce: „Že k jižním Slovanům patřilo také slovanské obyvatelstvo Makedonie, se ovšem u Wollmana nedočteme. Wollman si bohužel ve svých analytických statích nevěšmá ani autorů, jejichž díla se mezi dvěma světovými válkami hrála např. ve Skopji, která patřila k tzv. Vardarské banovině Království Jugoslávie. Přitom tak mohl učinit [...]“ Ivan Dorovský, *Dramatické umění jižních Slovanů*, I. část (1918–1941), Brno, Masarykova univerzita 1995, s. 92.
- 64** Ivan Dorovský, *Slovanské meziliterární shody a rozdíly*, s. 108.
- 65** Ivan Klajn, *Ispeci pa reci*, Beograd, Centar za primenjenu lingvistiku – Novi Sad, Prometej 1998, s. 42